

Petánovics Katalin

Régészet és néprajz – költészet és valóság*

Az Alsó- és Felsőzsidből 1943-ban Várvölgy néven egyesülő község hosszan nyújtózik a Nagylázhegy nyugati lábánál, a Zsidi medence közepén.¹ Lakói többnyire szegény emberek voltak — három-hat család is lakott egy-egy portán — közülük sokan hat-hónapos munkára szegődtek különböző uradalmakba, vagy nyaranta részesaratónak álltak. Télen a férfiak fát vágtak az erdőn, így biztosították a családjuk kenyerét, megélhetését.

Szegénységük ellenére, vagy éppen azért, mindig reménykedtek valami csodában, amely egyszer csak rájuk talál, és jobbá teszi az életüket. Az 1920-as években Amerikából hazatelepült falubelijük azt mesélte, hogy odakinn egy jósnő kérdésére, hogy honnan való, azt felelte: nem is meri megmondani, mert olyan szegény helyről jött! De a jósnő más véleményen volt: Nem szegény község az, mert a hegyek mind tele vannak értékekkel, pénzzel, s majd „üdőbe ráakannak.”²

A jósnőnek — úgy tűnik — igaza volt, hiszen számos régészeti lelet került a felszínre véletlenül (DORNYAY-VIGYÁZÓ 1934, 279; MRT 1966, 165–166; NOVÁKI-SKERLETZ 1991). A falu rácsodálkozott a földből előkerülő kincsre, s azonnal elindult a szóbeszéd, mint egy hosszú lánc, szemet szembe, történetet történetbe fűzve. Míg az archeológusok a tudomány szabályai szerint meghatározták a tárgyak korát, nevét, rendeltetését, addig az emberek az évek múltával elszakadtak a tényektől, s lelkükben, gondolkodásukban költészetté vált a valóság.

A magyar hiedelemmonda katalógusban külön egységet alkotnak a kincs mondák, melyeknek egyik alcsoportja az *ellenség elől elrejtett kincs*. Az ellenség — mint a dolgozatból is kiderül — gyakran a *török*, az elrejtők pedig ebben az esetben a *szertetesek* (BIHARI 1980, 125–126). Európa szerte számtalan történet szól az elásott értékekről, amelyek után nemcsak a szegények kutattak, hanem egyetlen társa-

dalmi réteg sem maradt közömbös a mondák titokzatos kincsei iránt (PÓCS 1990, 683).

A hiedelmekben jártasak tudják, hogy a földbe rejtett arany hét évenként „fölveti magát, úgy tisztul”, s aki meglátja és megleli, gazdag és szerencsés lesz.³

Szinte nincs falu, ahol kincsmondát ne ismernének, s ne próbáltak volna kutatni utána. Jószerivel a szegénységből való kitörés egyetlen módját látták benne, hogyne kíséreltek volna meg mindent a megszerzése érdekében.⁴

Reményeiket, álmaikat táplálták a saját falujukban és máshonnet hallott történetek is. Jól tudták, hogy az emberek évezredek óta folyvást menekültek, s mindig abban reménykedtek, hogy a veszedelem elmúltával majd visszatérnek, ezért rejtették el legföltettebb vagyontárgyaikat. De többségük soha nem jött vissza. A föld viszont hűséges volt: magához ölelte, őrizte amit rábíztak mindaddig, amíg elérkezett az „üdő”, hogy valaki megtalálja azt.

A nép az előkerült leletek többségét — bármilyen korból származzanak is — a török időkre datálja. Ez történt annak a bronzkor végi – koravaskori kincsleletnek az esetében is, amelyet „felsőzsidai kincsleletként” ismer a régészeti irodalom (MRT 1966, 166).

A korabeli Keszthelyi Hírek című újság részletesen beszámolt a lelet előkerülésével kapcsolatos tudnivalókról. Eszerint 1926. február 8.-án Szi Keserű József a községi erdőben fát ásott, s közben egy fekete korszó fordult ki a földből, mely szétmállott, s ottmaradt az edény tartalma, a 14 darabból álló aranyelet (1. kép). A gazdának február 18.-án dolga akadt a városban, így hát magával hozta a talált tárgyakat, s bevitte Löwy Pál ékszerészhez, aki megerősítette, hogy az általa 217 gramm súlyúnak mért aranyelet 22 karátos, s becslése szerint aranyértéke mintegy 8–10 millió korona. Az ékszerész elkísérte Szi Keserű Józsefet a főszolgabíróságra, ahol jegyzőkönyv készült az esetről, s mint talált tárgyat,

megőrzésre átvették tőle. Február 28.-án már arról olvashatunk, hogy a csendőrség nyomozása eredményeként még a hivatalba került „8 grammnyi trébelt aranylemez és aranyfonál, egy díszített rézedény maradványai és a fekete korsó épségben maradt darabjai.” A nyomozás megállapította, hogy a lelet pontos helye a felsőzsidi községi erdő Nagylázhegy nevű erdőrésztetének 344. számú magaslata, „amely helytől északkeletre 2 kilométernyi távolságra egy régi templom és kolostor romjai vannak.” Továbbá a cikk felhívta a keszthelyi illetékesek figyelmét, hogy „minden erejűnkkel legyenek azon, hogy a lelet Keszthelyen maradjon a Balatoni Múzeumban”, ugyanis a Nemzeti Múzeum élt a kiválasztási jogával, s kérte, hogy a leletet a pénzügyminisztériumba, az edénytöredékeket pedig hozzájuk küldjék fel. Egy év múlva, 1927. december 4.-én még egyszer visszatért az újság az eseményre, hírül adva, hogy a lelet értékét 8.106,560 koronában állapították meg. Ennek egyharmadát — 2.702,150 koronát — Szi Keserű József kapta meg, ugyanennyit adtak a tulajdonos felsőzsidi Erdőbirtokosságnak, a harmadik harmadrész a kincstártartáshoz, s a tárgyak feldolgozásra a Nemzeti Múzeumba kerültek.⁵

A felsőzsidi kincsletről 1928-ban jelent meg az első tudományos ismertetés.⁶ Ezzel véget ér az aranylelet hivatalos/hiteles krónikája, s kezdődik a hagyomány, ahogy azt az emlékezet és a képzelet kiszínezve megőrizte.

1992-ben várvölgyi néprajzi gyűjtéseim alkalmával találkoztam Keszi Lajosné Szi Keserű Terézzel, aki nyolc éves volt, amikor az édesapja megtalálta az aranyat. Így idézi fel a történetet: „A Láz tető községi tulajdon vót, a gazdáknak vót ott erdőjoga.⁷ Minden évben kaptunk álló fát. Ha igen nagy vót, akkor több ember kapta meg ... közösen vették ki és elosztottak rajta. Mert igen nagy fák vótak abban az erdőben. Kinek mennyi erdőjoga vót, aszerint. Akkor ... a fákat tövestől szokták kiásni. Szóval az egész tuskóját. És akkor rábukkantak. Még emlékszem rá, pedig gyerek vótam, hát a húszas években vót. A vége felé. Nem tudom pontosan megmondani. *Körülbelül egy hatvan cm magas kancsó vót. De negyven (cm) biztos ... Még arra is emlékszem, hogy olyan sötét liláskék vót a külseje, a belseje meg fehér ... benne ekkora tallérok (a tenyerén rajzol egy kört)*⁸ – hát annak mondták régen – arany, ... egy jó csomó. Meg összevót tekercsőve egy nagy csomó nem drót... de hasonló, és az is arany vót. Nagy csomóba. Amennyi belefért abba a kancsóba. Sok ember vót (ott) aztán eláruták. Vagyis az én szüleim se akarták eltitkóni, de ők találták, meg a fiútestvéreim. Azok má nagyok vótak, én későn születtem. Mikor kivették, mindenki, aki ázni segített, látta, és megmondták a csendőröknek. Másnap má

gyűttek érte a csendőrök, és el is vitték. Kaptunk három millió koronát érte ... Az egyik bátyám Pesten vót katona, egyszer bement a Nemzeti Múzeumba, úgy tudjuk, hogy ott van ... Ki vót rakva, és oda vót írva az én apám neve. Rágyütt, hogy hisze ő is ott vót segített, mikor találták ... (Mit gondol, ki ásta el a kincset?) Hát régi, igen régi lehetett, mer annyira benőtte minden, meg azok között a nagy gyökerek között vót, az is mind átfonta már.”⁹

A Nagyláztetőhöz vezető utat ma is sokan nevezik Kis lénia vagy *Arany álé út*-nak, s úgy tudják, hogy a Szi Keserű család *arannyal telt fazekat talált itt az 1900-as években a lénia készítésekor. Az aranyat értékesítették, s ebből fizették ki az adósságukat.*¹⁰

Albert János szerint „Keserű Józsi bácsiék találtak egy kiló aranyat, amit bevitték a Balatoni Múzeumba. Ezér a kiló aranyér Keserű Józsi bácsi kapott egy pár ökröt.”

Már a Keszthelyi Hírlap is megemlítette, hogy a lelőhely közelében, tőle mintegy két kilométerre egy régi templom és kolostor romjai vannak. „A Nagylázhegy hatalmas bazalttömegének keleti meredek sziklafalai alatt ... nagy erővel előtörő, kitűnő vízü forrás ... felett, igen szép szálerdőben omladozik Uzszaszentlélek pálos kolostor és templom romja. Szébb, csendesebb, áhitatrakeltőbb helyet messze vidéken kellene keresnünk. Egykor jámbor szerzetesek szent hajléka, ma az elhagyatottság szomorú tanyája; csak nagyritkán látogatja meg a vallás és a természet szent helyeit kedvelő turista.” – írta róla Dornay Béla, aki megörökítette az épületegyüttes alaprajzát is.¹¹ Sajnos, a kolostor ma egyáltalán nem látogatható, mert a kőbánya területére esik, és csak az igazgatóság külön engedélyével lehet megtekinteni (2. kép).

Az egyetlen magyar alapítású középkori pálos szerzetesrend mindig nagy hangsúlyt fektetett a szigorú csendre, a bűnbánó életmódra, ezért a világtól való elhúzórást kereste, s kolostorait erdőkben, elmélkedésre alkalmas gyönyörű természeti környezetben építette fel.¹² Zala megyében is számos kolostoruk volt (GUZSIK-FEHÉRVÁRY 1981, 33).

Szentlélekuzsáról 1333-ban értesülünk először (KOVACSICS-ILA 1988, 378), de valószínű, hogy a 14. században alapították (KISBÁN 1938, 94). 1520 körül számos pálos kolostor elnéptelenedett, de Uzszaszentlélekben a pálosokat ferences szerzetesek váltották föl, akik „1547-ben az ezen a vidéken végbemenő sok rablás miatt hagyják el véglegesen” az uzsai kolostort (TAKÁCS-PFEIFFER 2001, [I] 34; MOLNÁR 1972, 301).

A falu lakói szerint a *Szentlélekbe vörösbarátok* laktak. Hogy miért vörösbarátok és melyik szerzetesrendhez tartoztak, azt nem tudják. A közeli szentmiklósi kolostorban ugyancsak vörösbarátok éltek,

akikről a vállusiak azt tartották, hogy gonosz indulatúak voltak, mert az arra járó férfiakat és nőket elfogták, börtönbe zárták és megkínózták. Mások szerint a törökök lefejezték a barátokat, akik a mai napig „éjjelenként azon a tájon bolyonganak” (PETÁNOVICS 1991, 115).

A zsidiek a szentléleki barátokról jobb véleménnyel vannak. Úgy hallották, hogy gazdálkodtak, földet műveltek és állatokat tartottak. „Állítólag a csordájuk lejárt a Pusztamezző alá, a Barát rétre, ahun a patakok folynak. Ott legetettek és itattak, meg kaszátkák a szénának valót, és onnét hordták föl a kolostorba.”¹³ (Jakócs Imre és Tóth Imréné közlése). A tetőn hatalmas öreg tölgyek árnyékában vízgyűjtő tavak sorakoztak egymástól kisebb nagyobb távolságra, amelyek mára már eltűntek, csak a nevükben élnek. Egyiket Barát tónak hívják, mert a vörösbarátok itt is szokták az állataikat itatni. 1992-ben még volt benne némi kis víz a dagonyázó vaddisznók örömére (3–4. kép).

Tudomásuk szerint a barátoknak a Szebikei tetőn nagy szőlőjük is volt. Gyermekkorukban de később is gyakran elmentek oda, s megnézték megvan-e még a csigáskút, az épületromok,¹⁴ és él-e még a barátok fákra kúszó kivadult szőlője. „Édesanyám sokszor eszokta mondani, hogy a barátok elfalazták a pincéjüket a törökök elü. A Szebike erdőn van egy elfalazó forma kü. A barátoknak ott van a borok, de hejába. A pincébe ... A hordó má elpilledt, a bor ágyat csinát magának.” (Oó Ferencné közlése).¹⁵ Elgondolkodva jegyzi meg, hogyha azt valamikor kibontják, „ott még mi minden lehet! Mer a föld mélyébe még sok minden van, sok mindent rejt!” Másoknak az erdős mesélte, hogy „ott ... földalatti barlangok vannak, és arrul lehet észrevenni, hogy amikor a szekér áthalad rajtuk, a föld zuhog.” (Jakócs Imre közlése).

Vannak, akik szerint a Szebike tetőn vár volt, és innét ostromolták a török időben a Tátikát.¹⁶

A Nagylázhegy egy részét *Törökirtásnak* nevezik. Ez a név megmozgatta az emberek fantáziáját. Egyesek nem tudják, hogy a törökök irtották-e ki a magyarokat, vagy a magyarok a törököket? De a név ehhez az eseményhez kötődik, mert ott vezet a *Szalavári út*, s az a *törökök útja* volt, s ott volt a harc. (Kozmabognár Györgyné közlése). Mások viszont tudni vélik, hogy Rezi ostromakor a magyarok itt irtották ki a menekülő törököket.

Korábban, a *törökvilág előtt a Szalavári út a barátok útja volt*. „Úgy tudom, így hallottam a régiektől, hogy ... Zalavárban van egy kolostor vagy annak a maradványa ... itt Szentlélekbe is van kolostor, és ezek — a barátok — ezen az uton tartották egymás között a kapcsolatot, itt jártak össze még a békés időkbe. Azér mondják Szalavári utnak.” (Szi Ferenc Kálmán közlése).

Albert János egyedülálló történetet mesélt. „Ezt a részt *Törökirtásnak* nevezték. Mikor az aranyat találták, akkor má erdő vót ott, de korábban irtás vót. *Ott vót egy török falu*. Azér annak a neve török irtás. *Mer azok irtották ki ott az erdőt annak idején, hogy falut telepítsenek oda*. Hát 150 évig itt benn vótak a törökök ... Mikor a törökök elmentek, akkor a falu is elment.” Szerinte a vörösbarátok jóval a törökök előtt már itt laktak, s előlük menekülve ásták el az aranykincsüket.¹⁷

Nem mindenki emlékszik rá, hogy milyen háború volt, de „a szentléleki barátok a kelyhet oda rejtették egy fának a tövébe, és azt találták meg, amikor a fát kivágták.” „Az én mamám 73-ban halt meg, akkor vót 71 éves, és őneki fiatal korában vót ez a kehely lelet. A Lázon vót. A barátok rejtették el.”¹⁸

Még egy utolsó variáció a kincsleletre, de ez már nem a törökökhöz kapcsolódik. „A vörösbarátok ott laktak a Szentlélekbe ... Még megvót a rom. A kolostor romja. Ott vót egy nagyon jó hidegvízű forrás ... *Ahogy emenekütek, széllettek, elásták a miseruhát. Amikor a huszas-harmincas években ott fát vágtak, akkor előkerült az egyik gyökerénél egy szép miseruha. Pestre vitték a múzeumba. Akkoriban kétszáz pengőt kapott a Keserű Jóska érte.*” Kérdésemre hogy mikor menekültek el a vörösbarátok, talán a török időkben, határozott nemmel válaszolt. „*Nem, hanem második József alatt. Az 1700-as években vót.*”¹⁹

Beszélgetés közben eszükbe jutott, hogy a Zsöllyén a szőlőforgatásnál lépcsők kerültek elő, s egy emberi csontváz. Sokan jöttek oda, hogy megnézzék, és azt mondták, hogy valamikor kriptá lehetett. Nem szóltak róla senkinek, mert „nem vót mellette semmi, csak lépcsők, meg a kifaragott kőből kriptá. Abba vót a halott. Út is ment ara keresztül ... Hogy mikori, azt nem tudjuk, de út vót, láccott a forgatásná. Má nincs meg, mer régen beütöttük szőlőve. Meg ahogy forgattuk a földet, cserépedén maradványok vótak ara mindenfelé.” (Hauk Józsefné közlése).

Nem volt értékesíthető melléklet a halott mellett, így hát nem érdekelte őket, csak a tulajdonos meg a szőlőszomszédok emlékeztek rá.

A földrajzi nevek között szerepel egy *Pénzvermi düllő* nevű szántó, amely az alsózsidi faluvégen, a tapolcai úthoz közel fekszik. Pesty Frigyes is közli 1864-ben *Pénzverem* névvel és hozzáfűzi, hogy a „nevét az ottani pénz ásásrul vette.”²⁰ A régészeti topográfia a lelőhely megjelölése nélkül írja, szintén Pestyre hivatkozva: „Zsid község előljáráóságának 1864. évi jelentése „*Pénzverem szántóföld*” elnevezést tüntet fel (MRT 1966, 166).

A föld tulajdonosa, Tóth János így tájékoztatott: „A mi földünk vót a *Pénzvermi düllő*. Azt mondták, hogy királyi birtok vót valamikor ere ez az alsózsidi

rész, és ott pénzt ástak el. De mi nem tuggyuk, hogy ki és milyen pénzt ástott el, és azt se tuggyuk, ki találta meg.” Felesége azt állítja, hogy ők mindig így emlegették: „Emegyünk a *Pénzverembe*.” Férje szerint ha beszéltek a földről, azt mondták: „Pénzvermi düllő.” Senki nem tudja már a hozzá fűződő történetet, de mivel beszélő név, mindenki sejti, hogy valamikor a 19. század folyamán pénzt találhattak ott.

Az idősebbek közül néhányan hallottak arról is, hogy a templom „építésekor is találtak ott elásott pénzt.” Úgy vélik, hogy ezt is a törökök elől rejthette el a plébános. De mivel ebből senkinek nem volt haszna a faluban, és semmiféle élményük nem fűződött hozzá, nem is foglalkoztak vele.

A *Historia Domusban* Fekete Gergely zsidó plébános a következőket írta a leletről: „A templom restaurálásakor a szentélyben a lecke oldalon a szentély fala mellett elásva pénzleltre bukkantak a munkások. 231 db ezüst, háromféle nagyságban egy cserépbögrében, melyet egy kőlap takart, voltak elhelyezve. Az érmék között vannak Ferdinánd-félék, amelyek 1627-ben kerültek ki a pénzverdéből ... A pusztulás eszerint 1627 után következhetett be.”²¹

Dornyay szerint „Zsidó a török alatt (1632) a rezi nahiehoz tartozott. Ekkortájt a törökök elől áshatták el a templomának földjébe azt a 231 drb. ezüstérmét ... melyet restaurálásakor (1901) találtak” (DORNYAY-VIGYÁZÓ 1934, 229).

Nem régészeti leletről szól ugyan az alábbi kis történet, mégis ide kíváncsodik, mert pénzzel, s a kifogyhatatlan képzelettel kapcsolatos. A pénzleletek után kérdezgetve Oó Ferencné elmondta, hogy a nagyszüleit éjjelenként sokat zaklatták a betyárok, hogy adjanak nekik ennivalót, mert gyakran megfordultak a zsidó erdőkben, s ott „nagy odvas fába rejtették a lopott pénzt. Elfogták őket, vagy mi történt velek, uhhogy a pénz a faoduba maradt. Az oroszok benzint öntöttek egy ilyen öreg fába, és meggyújtották, és bennégett a pénz. Olvatt, főt ki, annyi vót benne. Nem mostanyi üdőbe dugták oda pénzt. Má Isten tuggya mikor. Régen. Nagyon régen.”

Egészen más jellegű régészeti emlék a bazaltkövekből emelt *Ördögekűek*. Olyan jellegzetes és feltűnő kőhalmaz, hogy szinte mindenki felfigyelt rá. Pesty Frigyes helynévgyűjteményében *Ördögekűek*ként szerepel: „... egy nagy völgyben rettentő halom kő úgy látszik mintha oda hordva lett volna.” A Zala megyei földrajzi nevek gyűjteményében két variációt olvashatunk a kőhalmossal kapcsolatban. Az egyik tréfás-játékos elemekkel magyarázza a kövek ottlétét, a másik ésszerű indokot keres. És ez a kétféle szemléletmód a mai napig él a falu emlékezetében.

1. Az *ördögökkel* hordatták össze az erdőben lévő köveket. Az *ördög* répaszekéren hordta a követ, a

szekér itt összetört a teher alatt, s az *ördög* itt hagyta a köveket (5–8. kép).²²

„Ott vannak az *Ördögekűek* a Basznya gödörné — ez egy vízmosásos árok — meg a Szapoca találkozásánál. A mamánk, meg mások is tudták ezt, ők mesélték, hogy az *ördögök* vitték répaszekéren a küjet, fő vót rakva. Mikor ott mentek föl a dombnak, fölértek, ott összetörtött a szekérnek a répakereke, és oda lefót az a sok kő.” (Jakócs Imréné közlése).

„Az *Ördögekűek* egy óriási körbe rakott kőhalom. Azt mondják, hogy sokkal nagyobb vót, de amikor a 22-es harckocsi utat építették, Hadiutnak is mondjuk, akkor ideállítottak egy hatalmas rakodógépet, és a kőhalom egy részét elhordták. Ez valóságos kőhegy vót. Ez má csak a maradványa. Mind egy medence, olyan az egész. Köralakú. Föld nincs közte. Egésszen magassan vót fölhalmozva a kő, amíg a katonák az utépitéshez el nem hordták. A papám is ere szokta szállítani a fát, és mindig fét, hogy itt a küekné összetörök a szekér kereke” (Füle Szilveszter közlése).²³

Szi Ferenc Kálmán öregmamája és öregpapája azt mesélte annakidején, „hogy ezt a kőhalmot az *ördögök* hordták ide répaszekéren. Répából vót a szekér kereke. Ugye a répa gömbölyű, és elvágva éppen megfelelet keréknek. Eddig birta az utat, itt má összetörtött, és a kő ide borút.”

A megkérdezettek közül volt aki így válaszolt: „Aaa, az csak mese lehet, hogy az *ördögök* répaszekéren hordták oda a küet.” (Kozmabognár Györgyné közlése).

2. A Vörös-föld-tető a barátok szántóföldje volt, onnan hordták ide a köveket, hogy az itt levő völgyet azzal feltöltsék, s így bejárhassanak a faluba kerülő nélkül.²⁴

Albert János úgy hallotta, hogy a Vörösföldtető — mely nevét a vörös színű földjétől kapta — valamikor művelt terület, a vörösbarátok szántóföldje volt. Az irtáskor és a föld művelésekor előkerült köveket összeszedték, és egy helyre hordták. Ebből lettek az *Ördögekűek*.

Az első pillantásra is feltűnő, és mesterségesen összerakott kövek eredetére a falu a maga módján természetfeletti okot keresett.

Mivel nem általános, hanem egyedi jelenséghez fűződő mondáról van szó, ezért ezt a típust a néprajzi szakirodalom helyi eredetmondaként határozza meg. Az *ördög* szerepeltetése egyúttal a történet hiedelemmondához való tartozását is jelöli.²⁵

A rövid „elbeszélésnek” van egy tréfás-, az *ördög* ostobaságára utaló színezete, hiszen mindenki tudja — az *ördögön* kívül — hogy a répa csak formájában hasonlít a kerékre, de szállításra alkalmatlan. Hogy mikor keletkezhetett a népi magyarázat, nem tudjuk, de az adatközlők nagyszüleikre való hivatkozása és

Pesty Frigyes 1864-ben megjelent közlése azt jelenti, hogy a 19. században már közismert lehetett. Ma is bárkit megkérdezzük, szinte kivétel nélkül mindenki hallott róla.

Dornay Béla viszont a külszíni jelek nyomán felismerte, hogy itt egy nagykiterjedésű őskori földvárról és annak védelmére összehordott kőtorlaszról van szó. Részletesen tárgyalja, hogy az érdeklődő turista miként jut a felsőzsidai temetőtől az Ördögeküekig, majd megindokolja a falusiak, s a kirándulók számára érthetetlen kötömeg eredetét. „A kocsit jobb és bal oldalán tört bazaltkőből álló, óriási bazalttorlasz, mely az egész Kis- és Nagylázhegyet bekerítő óriási, korai vas-korszakbeli földvárnak a kapuja lehetett és az ősember védelmi szempontból hordta ide össze ezt az óriási kőtorlaszt” (DORNYAY-VIGYÁZÓ 1934, 255). Még egy rajzot is készített róla (9. kép).

A régészeti topográfia Dornay közlését figyelmen kívül hagyta, s a lelőhelyet nem említi (MRT 1966, 165–166).

Nováki Gyula mintegy harminc éve tudott a lelőhelyről, s 1991-ben részletes ismertetést és leírást adott róla. Megállapításainak rövid summázata szerint a későbronzkori telep a teljes fennsíkot magába foglalta, területe kb. 160 ha volt. A telep és a hozzávezető út védelmét két rövid, de nagyméretű sánc jelentette, amelyeknek a megközelítését még nagy-kiterjedésű kőhalmaz is nehezítette. A telep bejárata az Ördögeküeknél volt. A Kislázhegy nemcsak a természet által jól védett telephely volt, de előnyét még a tetőn lévő tavak is biztosították (NOVÁKI-SKERLETZ 1991, 156–157).

Amit Dornay Béla és Nováki Gyula külső megfigyelések alapján sejtett, azt sikerült Müller Róbertnek 2003. novemberében megkezdett, s azóta is folyó ásásával bizonyítania és pontosítania, jóllehet a hatalmas telephely nagyobb részét a kőbánya teljesen megsemmisítette. „Ez azért is sajnálatos, mert jelentőségében ehhez mérhető későbronzkori telep Dunántúlon csak egy van, Velem” – válaszolta Müller Róbert az ásással kapcsolatos kérdésekre. „A mindössze egy éves feltárás alatt ötven kilogramm bronz került elő, ami nemcsak tömegét, de egyedülálló leleteit figyelembe véve is ritkaságnak számít. Ilyen külön-

leges lelet a várvölgyi Apollónak nevezett kis szobrocska, egy pitykékből, tutulusokból, fűzfaalakú csüngőből és egy asztragallos övveretből álló kisebb bronzlelet, vagy egy bronzkovács kilenc darabból álló szerszámkészlete egy csomóban.” És természetesen az 1926-ban előkerült arany kincslelet is az itt lakók valamelyikének a tulajdona volt.

„Mindez azt mutatja, hogy a település népessége komoly kereskedelmi kapcsolatot folytatott, és folyamatosan itt lakott — mert az élethez nélkülözhetetlen víz rendelkezésükre állt — ellentétben más, ismert magaslati telephelyekkel, amelyeket csak veszély idején használtak, egyébként a hegy lábánál mindenütt megvan az igazi lakóhelyük.”²⁶

„Az előkerült leletek alapján már tudjuk, hogy a telepet nem az egész urnamezős időszakban lakták, hanem csak a negyedik periódus végén és az ötödik periódusban. Virágkorát a Krisztus előtti kilencedik századra lehet keltezni.”

Érdeklődésekre, hogy miért laktak a magaslatokon és miért ástak el ennyi értéket, Müller Róbert azt felelte, hogy ez igen mozgalmas időszak volt Dunántúl történetében. Nagy támadások, törzsi harcok nehezítették az emberek életét. Ezért emelték a kőtorlaszokat, az Ördögeküek most kb. három méter magas dombjait, amelyekből az eltelt három ezer év alatt bizonyára sok leomlott már.²⁷ Régi adatközlőim közül megkérdeztem néhányat, hogy tudnak e az ásatásról.²⁸ Igen, a faluban hallottak róla, de nem nézték meg. Müller Róbert szerint csak a polgármesternő és a falu művelődésszervezője járt kint egy iskolai osztállyal.

Ez a magatartás nem szokatlan. Az ásatás tudományos munka, idegenek végzik, a leleteket elviszik, senki nem látja. A közösség számára nincs érdekesége, izgalma, váratlansága, egyszóval nincs közvetlen élményük, ami megmozgatná, találgatásra ösztönözné a fantáziájukat.

A mondanéppozícióhoz egyébként is évek, évtizedek kellene, amikor a konkrét valóság nem gátolja már a szájról szájra szálló történetek sokszínű valóságát.

De az Ördögeküeket féltik, és szeretnék, ha megmaradnának, mert azt magukénak érzik, akárcsak a keletkezéséről szóló mondát.

Jegyzetek:

- * Az ünnepelttel, dr. Müller Róberttel 1970 óta együtt dolgoztunk a Balatoni Múzeumban. Közösén terveztünk, gondolkodtunk, vitatkoztunk a múzeum működéséről, örültünk, ha valami jól sikerült, s bánkódtunk ha nem. Most éppen Várvölgyön vezet ásatást, ahol én az elmúlt évtizedben a korábbi régészeti leletekkel kapcsolatban mondákat gyűjtöttem. Ezzel a kis tanulmánnyal — mely szép példája a régészet és néprajz, költészet és valóság összefonódásának — kívánok egészséggel, derúvel, humorral, lendülettel és alkotókedvvel megáldott sok-sok évet szeretettel és barátsággal.
- 1 Nevét attól a Vár-völgytől kapta, mely Keszthelytől húzódik észak felé a Rezi és Tátika vára irányába (DORNYAY-VIGYÁZÓ 1934, 230; KISS 1980, 682).
 - 2 Az Amerikából hazatelepült falubeli neve Bába Erzsébet, aki — többek között — ezt is sokszor elmesélte (Óó Ferencné közlése).
 - 3 A kincs hét évenként, vagy másik változat szerint hét évenként az éjféle mise idején mutatja meg magát. Néhány példát is elmondtak szemtanúkra hivatkozva, hogy állításukat igazolják. Pl. ismerősük szobájának lesüllyedt sarkában, vagy az egyik adatközlő apja a Rezi vár alatt látta a lángot (Szabó Jenőné, Óó Ferencné közlése). Az elrejtett kincs jeleiről ír PÓCS 1990, 683; BIHARI 1980, 125. Vajkai Aurél egyenesen régészeti leletekre utalva írja (VAJKAI 1939, 193), hogy „... az ősrégészeti leletek után kutatva hallom jelentésüket a kincset eláruló, többször felcsapó kék lángról (ezért ott kutattak is a kincs után).”
 - 4 Zalavárban 1759-ben még per is lett a kiásott, s közben eltűnt kincs miatt. Az esetet közli TAKÁCS 1972, 516–518.
 - 5 Keszthelyi Hírlap 1926. február 21. és február 28., valamint 1927. december 4-i híradása.
 - 6 „A lelet 14 aranyhuzal gyűrűből, 6 db díszített aranylemezkeből, illetőleg azok töredékeiből és egy gombolyag vékony aranyszalagból áll” (TOMPA 1928, 202–207).
 - 7 Láz: kis darab szántóföld a hegyekben, irtvány, irtásföld (MNYTESZ 1970, [II] 730). Erdőjog: Az úrbéri birtokrendezés alkalmával elkülönített erdőilletőség paraszti hasznélvezete, amely annyi részre oszlott, ahány jog volt a faluban. Az erdőket csak az előírt rendtartás szerint lehetett használni (MNL 1977, [I] 717).
 - 8 Hat darab vékony arany lemezkorong. A legnagyobb lemez átmérője 45 mm (TOMPA 1928, 207).
 - 9 Beszélgetésünk után fénymásolatban elvittem neki Tompa Ferenc cikkét a leletek illusztrációjával.
 - 10 ZMFN [II] Keszthelyi járás 1986, 50.
 - 11 Dornay megjegyezte, hogy Hencz Antal 1877-ben még elég jól felmérhette a romot (DORNYAY-VIGYÁZÓ 1934, 280). 2000-ben Thúry László kutatta, ásta a kolostort.
 - 12 A szomszédos Vállus község Szt. Miklósról nevezett erdőrészeiben szintén pálosok telepedtek le. Az alapfalak csekély maradványai a hatvanas években még láthatók voltak (MRT 1966, 164).
 - 13 Pesty Frigyes 1864-ben kiadott földrajzi helynévgyűjteményében szerepel a Barát rét. „Ez régi időben valami féle Barátoké volt” — írja. a ZMFN 1986, [II] 49.
 - 14 Pesty szerint „Győri káptalan birtoka, ebben fekszik egy cselédlakás is.” Az erdész szerint pásztortanya volt, birkaaklok és pásztorlakás. ZMFN 1986, [II] 47.
 - 15 A néphagyomány szerint a Tátika vár alatt lévő pincében ugyancsak hejájában maradt meg a bor (BÁLINT 1989, 15–37).
 - 16 Vö. ZMFN 1986, [II] 47. Elég néhány épületmaradvány, hogy a nép képzelete hajdanvolt barátok rejtett pincéjét vagy éppen várat képzeljen a helyébe.
 - 17 Török, tatár elől elrejtett kincs országosan ismert mondatípushoz tartozik (BIHARI 1980, 125).
 - 18 Többen is emlékeztek arra, hogy hallottak a kehely előkerüléséről (Hauk Józsefné, Tóth Imréné, Csanádi Ferencné közlése).
 - 19 Az adatközlő Tóth János homályosan emlékezett rá, hogy II. József a szerzeteseket üldözte, és siettükben rejtették el az értékes miseruhát. Valójában II. József 1782-ben hozott rendelete szerint feloszlatta azokat a férfi és női kolostorokat, amelyeknek tagjai nem foglalkoztak oktatással, betegápolással vagy a tudományok művelésével (MTK 1982, [II] 592).
 - 20 ZMFN 1986, [II] 52.
 - 21 Historia Domus é.n. 16.
 - 22 ZMFN 1986, [II] 50.
 - 23 A kőhordás tényét Nováki is megerősíti: „Az elmúlt ... 35 év alatt több ízben is jártunk itt, és sajnos azt tapasztaltuk, hogy a kőből, mivel könnyen hozzáférhető, időnként nagy mennyiséget szállítanak el, még a közelmúltban is. Így a kőhalmaz eredeti alakját nem ismerjük A nyugati sánc alját már elérte a kőszedés, azt kb. 25 m hosszán meg is bontották ...” (NOVÁKI-SKERLETZ 1991, 156).
 - 24 ZMFN 1986, [II] 50. Valójában a Vörösföldtetőn soha nem volt kő.
 - 25 NAGY 1988, 103–107.
 - 26 A közelben — tíz-húsz kilométer távolságon belül — hasonló terepen épített földvárak voltak a Tátikán, Halápon, Csobáncon, Szentgyörgyhegyen, Badacsonyan (NOVÁKI-SKERLETZ 1991, 156–157).
 - 27 Köszönöm Müller Róbert szíves szóbeli közlését a most folyó ásatásáról, és hálás vagyok, hogy a rendelkezésemre bocsátotta Szakács Géza ásatási technikus Ördöggövekről készített felvételeit, akinek ezért külön

köszönettel tartozom. Köszönöm Megyerné Fabi Margitnak szíves számítógépes segítségét.

- 28 Köszönöm a várvölgyiek segítőkész adatközlését, különösen Füle Szilveszter és Szi Ferenc Kálmán áldozatkészségét, akik végigjárták velem a várvölgyi határt. Név szerint: Albert János (1912), Csanádi

Ferencné (1929), Füle Szilveszter (1923), Hauk Józsefné (1929), Jakócs Imre (1926), Jakócs Imréné (1935), Keszi Lajosné (1918), Kozmabognár Györgyné (1926), Óó Ferencné (1923), Szi Ferenc Kálmán (1939), Tóth Imréné (1923), Tóth János (1926).

Irodalom:

BÁLINT 1989

Bálint I.: *Barangolás a 750 éves Zalaszántón és környékén. Tátika I.* Zalaszántó 1989, 15–37.

BIHARI 1980

Bihari A.: *Magyar hiedelemmonda katalógus.* Budapest 1980.

DORNYAY-VIGYÁZÓ 1934

Dornyay B. – Vigyázó J.: *Balaton és környéke részletes kalauza.* Budapest 1934.

GUZSIK-FEHÉRVÁRY 1981

Guzsik T. – Fehérváry R.: *Eltűntnek hitt pálos kolostorhelyek Zala megyében. — Als verschollen gehaltene Pauliner Klosterstätten im Komitat Zala.* ZslGyűjt 16 (1981) 33–49.

KISBÁN 1938

Kisbán E.: *A magyar pálosrend története I–II.* Budapest 1938.

KISS 1980

Kiss L.: *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* Budapest 1980.

KOPPÁNY 1972

Koppány T.: *Középkori templomok és egyházas helyek Veszprém megyében II. — Mittelalterliche Kirchen und Kirchdörfer im Komitat Veszprém II.* VMMK 11 (1972) 213–241.

KOVACSICS-ILA 1988

Kovacsics J. – Ila B.: *Veszprém megye helytörténeti lexikona I–II.* Budapest 1988.

MNYTESZ 1970

Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára II. Budapest 1970.

MTK 1982

Magyarország Történeti Kronológiája II (1526–1848). Budapest 1982.

MOLNÁR 1972

Molnár I.: *A magyarországi pálosok „Zöld Kódex”-*

ének Veszprém megyei regesztái. — Die sich auf das Komitat Veszprém beziehenden mittelalterlichen Regesten des „Grünen Kodexes.” VMMK 11 (1972) 301–312.

MRT 1966

Bakay K. – Kalicz N. – Sági K.: *Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és tapolcai járás.* MRT 1. Budapest 1966.

NAGY 1988

Nagy I.: *Eredetmagyarázó monda.* MagyNép 5 (1988) 102–129.

NOVÁKI-SKERLETZ 1991

Nováki Gy. – Skerletz I.: *Várvölgy – Kis-Lázhegy későbronzkori földvára.* ZslMúz 3 (1991) 155–163.

PETÁNOVICS 1991

Petánovics K.: *Az elfeledett örökség.* Budapest 1991.

PÓCS 1990

Pócs É.: *Az egyéni boldogulás mágiája.* MagyNép 7 (1990) 681–684.

TAKÁCS-PFEIFFER 2001

Takács I. – Pfeiffer J.: *Szent Ferenc fiai a veszprémi egyházmegyében a 17–18. században I–II.* Pápa–Zalaegerszeg 2001.

TAKÁCS 1972

Takács L.: *Kinczsásó történet 1759-ből.* Ethn 83 (1972) 516–518.

TOMPA 1928

Tompa F.: *Újabb szerzemények a Nemzeti Múzeum őskor gyűjteményében.* ArchÉrt 42 (1928) 202–207.

TÖRÖK 1977

Török K.: *Erdőjog.* Budapest 1977, 717.

VAJKAI 1939

Vajkai A.: *Cserszegtomaj.* NépÉrt 21 (1939) 170–204.

ZMFN II.

Zala Megye Földrajzi Nevei II. A keszthelyi járás. ZslGyűjt 24 (1986) 46–52.

Archaeology and Ethnography – Poetry and reality

The aim of this paper is to give an account of ethnographic legends, and their relation with archaeological finds, found on the outskirts of villages. The legends that are discussed in this paper are centred around two main finds:

1: In 1926 during tree removal 14 pieces of gold treasure were found and dated to the end of the Bronze Age although the locals believe it is connected with the nearby ruins of a Barnabite monastery and the Turkish destruction.

2: A pile of stones which the locals call 'Devils' stones'. This man-made structure protected the road which led to a Late Bronze Age settlement and its gate.

In the catalogue of Hungarian myths the treasure legends comprise a separate unit with a subcategory of „legends about treasures, which were hidden from the enemy“.

In the outskirts of Várvolgy (previously Zsid) village in the winter of 1926, during the removal of a dead tree, 14 pieces of 22 carat gold comprising 210,46 gramm came to light in a clay pot. Near the archaeological site of Nagylázhegy in Uzsaszentlélek there are ruins of a Barnabite monastery and a church. The Barnabites fled in about 1520, and Franciscans took over but shortly after they also left because of harassments and robberies.

Locals call the friars „red fraters,“ because it is believed that beside their clerical duties they did farming as well. This belief is maintained through the place names of Barát rét (Frater field) and Barát tó (Frater lake). Locals believe that the fraters who escaped from the Turks bricked up their wine cellars, and the wine was left „in its own bed,“ and it is still there. Moreover, the fraters also concealed golden treasure in the stump of a tree.

The myth construction around the gold treasure took different directions. Some believe that it was 1 kg gold and the finder received a pair of oxen. Others say that from the price of the pot full with gold the finder repaid his debts. It is also believed by some that a golden cup was hidden, and according to the last version, an expensive vestment was hidden under the ground and the founder received 200 pengő.

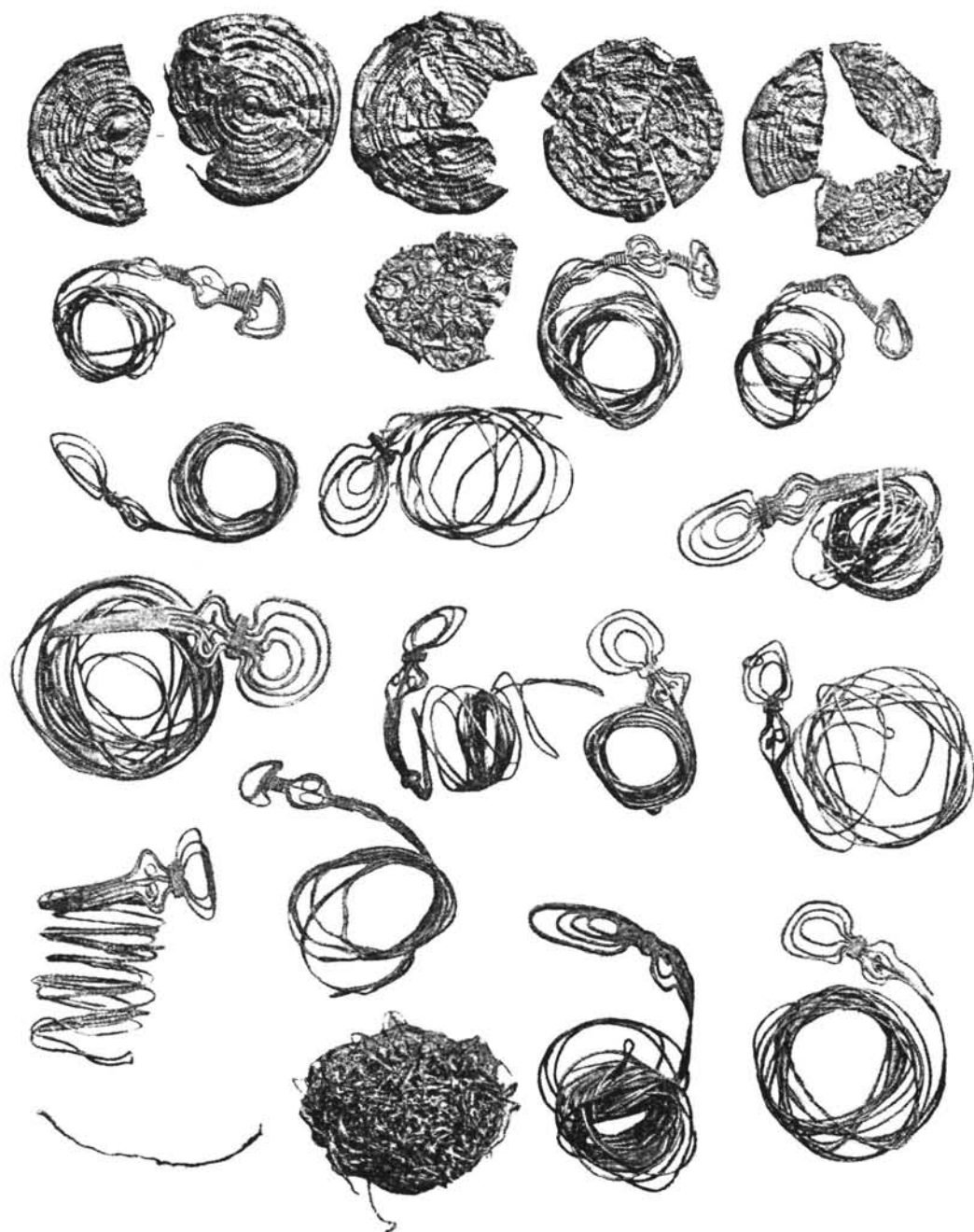
A part of Nagyláztető is called Törökirtás (Turk clearing) which used to be a Turkish village. The Turks

cleared the forest, hence 'Turk-clearing', and stayed there for 150 years until the Otoman occupation of Hungary came to an end. Others argue, that this was the place where Hungarians 'cleared' the Turks and the place-name celebrated the important event of military triumph.

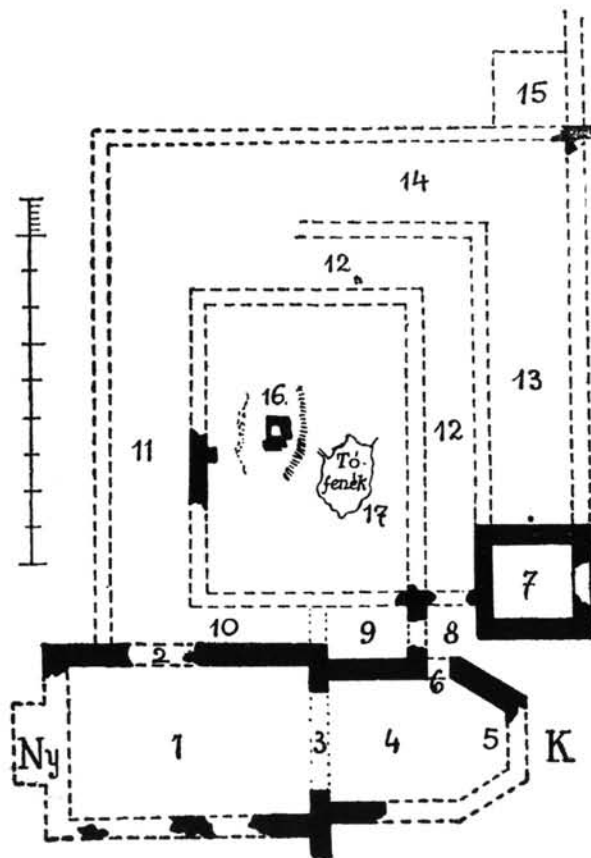
Two hoards are known from the area. One of them was most probably found in the 19th century and the incident was retained through a place name of Pénzevermi which refers to a place where coins were made. The second was found in 1901 when a pot with 231 silver coins was revealed during restoration of a church. This treasure was hidden by a vicar who buried the treasure next to the wall of the presbytery. Intriguingly, the villagers did not ascribe these events to any epoch and they did not attach any myth to these events either.

A completely different archaeological find is the Ördöggövek (Devils' stones) which is clearly a man-made structure. Two main myths describe its origin. One considers that devils were carrying the stones by cart, which broke; and the stones fell off and remained as they are today. The second explanation is more reasoning and considers that location of Vörösföldtető (Red plateau) used to be the plough-land of „red fraters.“ During clearing and ploughing the stones that were found were put in one place which became Devils' stones. According to the available literature on the subject, the myth has a local origin. The appearance of the devil's role in the story indicates that it belongs to historical-belief myths. According to archaeological research the whole area of the plateau was the second biggest continuously occupied Bronze Age settlement in Transdanubia. The settlement and the road that lead to it were protected by two extensive ramparts. There was an extensive pile of stones that made the approach difficult. Today the height of the Devils' stones is about 3 metres and used to protect the gate of the settlement. The excavation started in 2003 and within one year 50 kg of bronze came to light. This is unique both in terms of the amount and types of object. The gold that was found in 1926 also belonged to the inhabitants of this settlement, which was in its glory in the 9th century BC.

Translated by Eszter Kreiter

1. kép: A felsőzsidi kincslet (ArchÉrt 1928, 205) – Hoard from Felsőzsid

2. kép: Uzsaszentlélek: pálos kolostor és templom alaprajza (DORNYAY-VIGYÁZÓ 1934, 280)
Uzsaszentlélek: Outline of Barnabite monastery and church

3. kép: A Barát-tó (Fotó: Petánovics K. 1992)
Lake Barát

4. kép: A Barát-tó öreg fái (Fotó: Petánovics K. 1992)
Old trees of Lake Barát

5. kép: Az Ördögeküek (Fotó: Szakács G. 2003)
Devils' stones

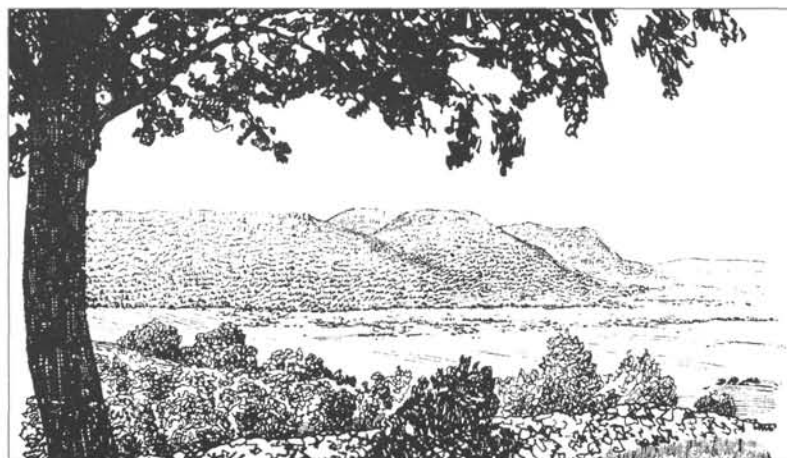
6. kép: Az Ördögeküek (Fotó: Szakács G. 2003)
Devils' stones

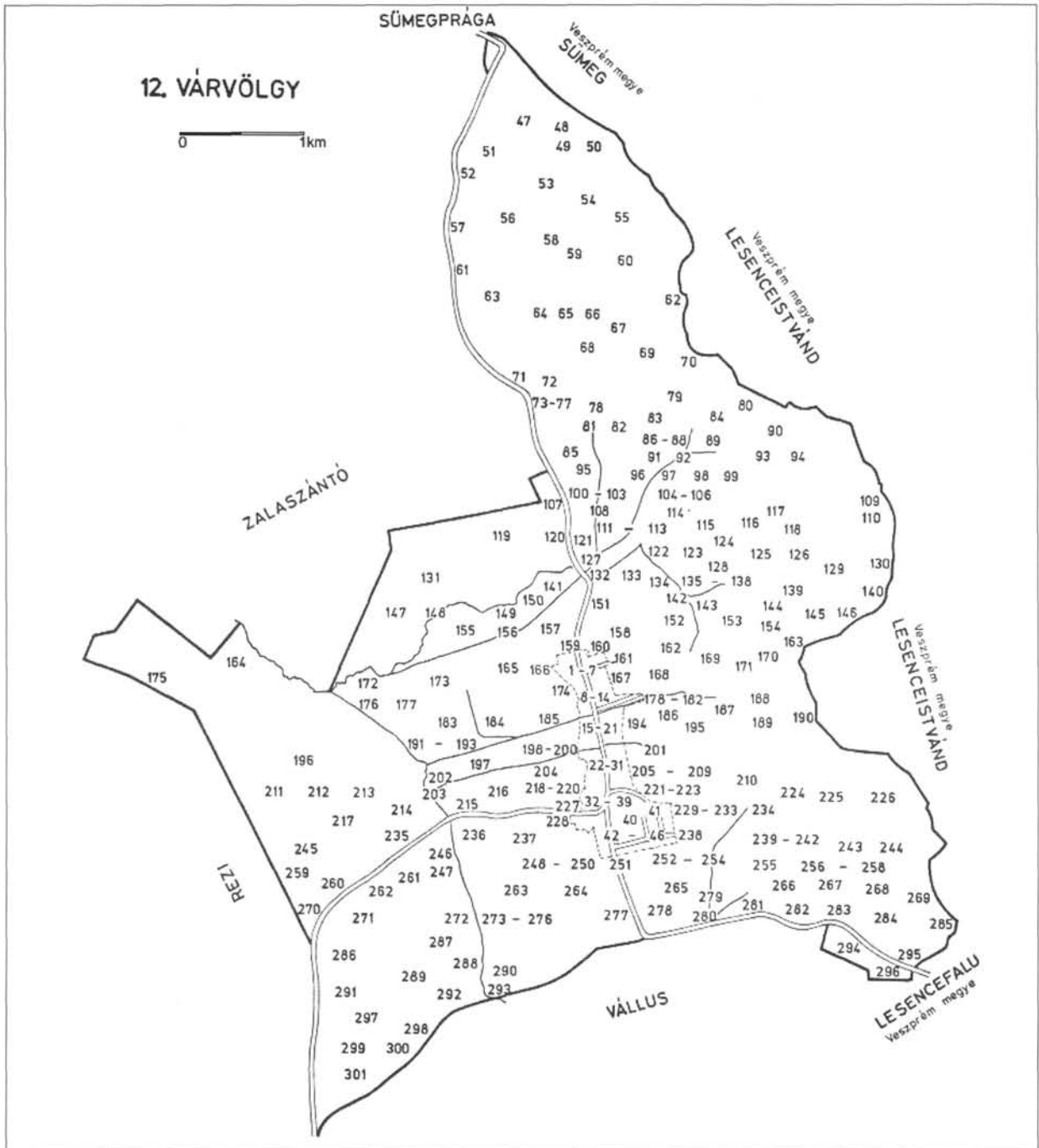
7. kép: Az Ördögeküek (Fotó: Szakács G. 2003)
Devils' stones

8. kép: Az Ördögeküek (Fotó: Szakács G. 2003)
Devils' stones

9. kép: Kilátás az Ördögeküről Rezivár felé (DORNYAY-VIGYÁZÓ 1934, 250)
View from Devils' stones towards Rezi castle

50	Sikló	129	Vörösöd-tető
58	Szebike-tető	130	Barát-tó (volt tó)
83	Pusztamező	139	Török-irtás
91	Zsöllye	144	Arany álé út vagy Kis lénia
94	Vég-tó (volt tó, ma bányaterület)	145	Csuhi-tó
112	Barátrét	146	Gyékenyes-tó
118	Méházi-tó (egy része már bányaterület)	163	Ördögekük
125	Szalavári út	170	Kis-Basznya gödör
126	Láz-tető	265	Pénzvermi dűlő

10. kép: A dolgozatban szereplő lelőhelyek (ZMFN 1986, [II] 48) – Map of Várvölgy with archaeological sites